

Т.А. Садова

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

В умовах нової стратегії освіти, яка ґрунтується на запровадженні у педагогічний процес особистісно орієнтованого підходу як основи для виховання особистості, багатогранна спадщина видатного українського педагога В.Сухомлинського є цінним джерелом педагогічних ідей для сучасних педагогів.

Унікальний досвід ученого з навчання шестирічок у «Школі під блакитним небом» розглядається сучасною наукою як одна з оригінальних форм підготовки дітей до шкільного навчання. Вагоме місце у роботі «Школи радості» займала система розвитку пізнавальної активності та розумових здібностей шестирічок. Саме цей аспект педагогічної спадщини вченого сьогодні є особливо актуальним, оскільки розвиток особистості у дошкільному дитинстві передбачає максимальну реалізацію її активності, самостійності, творчості у процесі життєдіяльності. Внесок В.Сухомлинського у вивчення проблеми розвитку пізнавальної активності залишається актуальним для сучасної освіти, оскільки педагогічна система видатного педагога будувалася на засадах гуманізації та індивідуалізації навчання, пошани до особистості дитини, спрямованості на неповторний розвиток кожної індивідуальності.

Багатогранна педагогічна спадщина В. Сухомлинського вже багато років є предметом вивчення багатьох учених (М.Антонець, Н.Базилевич, Н. Безлюдна, С.Білецька, Л.Бондар, Г.Бондаренко, Т. Будняк, В.Василенко, М.Дубінка, К.Кривошеєнко, А. Луцюк, Л.Мілков, Л.Петрук, А.Семез, Г. Сухорукова, З.Шевців, К.Юр'єва та ін.). Проте зауважимо, що більшість дослідників вивчали досвід роботи В.Сухомлинського із школярами і лише у деяких дослідженнях йдеться про роботу з шести-річками, зокрема у працях М.Дубінки, Т.Садової, Г.Сухорукової.

Слід зазначити, що проблема розвитку пізнавальної активності дітей у педагогічній спадщині В.Сухомлинського не була предметом спеціального дослідження, однак окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення у дослідженнях, оскільки пізнавальна активність тісно пов'язана з розвитком мислення, мовлення, здібностей, інтересів тощо. Передусім відзначимо роботу М.Дубінки, присвячену вивченню проблеми розвитку пізнавального інтересу у молодших школярів. Автором докладно проаналізовано досвід видатного педагога з формування пізнавального інтересу як мотиву для набуття знань, як основи активної пізнавальної спрямованості учня, як умови творчого ставлення до праці; розкрито значення уроків мислення як засобу розвитку пізнавальних інтересів; визначено дидактичні умови їх формування.

У роботі Т.Будняк розглядався процес розвитку мислительних здібностей і мовлення на уроках мислення, роль художнього слова

для розвитку емоційно-естетичної сприйнятливості слова; К. Кривошеєнко вивчала досвід ученого з розумового виховання дітей, розвитку їх розумових здібностей; З.Шевців досліджувала уроки мислення у природу як засіб розвитку мислення, мовлення, пізнавальних інтересів і здібностей дітей; Г.Сухорукова розглядала розвиток розумових здібностей і мовлення дітей як компонент підготовки до школи; питання розвитку мислення дітей у процесі навчання розглядаються також у роботі Л.Ткачук, формування особистості засобами слова – Г.Бондаренка та ін.

Метою статті є висвітлення поглядів В. Сухомлинського на проблему розвитку пізнавальної активності, виділення основних компонентів системи розвитку пізнавальної активності старших дошкільників в умовах «Школи під блакитним небом».

Докладне обґрунтування проблеми розвитку пізнавальних здібностей і активності дітей, спеціальної спрямованості навчання на розумовий розвиток особистості представлено В.Сухомлинським у його працях: «Серце віддаю дітям», «Духовний світ школяра», «Сто порад учителю», «Проблема виховання всебічно розвиненої особистості», «Павлиська середня школа» та ін.

Аналіз і узагальнення праць ученого дає змогу стверджувати, що В.Сухомлинським створено чудову систему роботи з розвитку пізнавальної активності, розумових здібностей дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку, яка отримала теоретичне обґрунтування у працях ученого.

Зазначимо, що проблема пізнавальної активності дітей розглядалася В.Сухомлинським багатогранно, насамперед в аспекті розумового виховання як основної умови, що забезпечує розвиток пізнавальних сил і здібностей дітей; як розвиток інтелекту – основної пізнавальної здібності та з урахуванням особливостей розвитку дитячого сприймання, мислення, пам'яті, уяви, що забезпечувало розвиток пізнавальної активності і здібностей дітей.

У працях В.Сухомлинського підкреслюється, що дошкільний вік є найбільш вдалим для формування низки пізнавальних здібностей, якостей дитини, які є необхідними для подальшого розвитку школяра. На численних прикладах своєї практичної діяльності він показав, що розумовий розвиток окремих учнів проходить з великими труднощами, якщо відсутня попередня його підготовка. Спеціальна спрямованість виховання і навчання на розумовий розвиток особистості, з погляду В.Сухомлинського, розпочинається у дошкільний період, оскільки саме тоді процеси мислення мають бути найтісніше пов'язаними з живими, яскравими, наочними предметами довкілля. Емоційна насиченість процесу навчання, особливо сприймання навколишнього світу, – це вимога, яка висувається законами розвитку дитячого мислення, – стверджував учений.

В.Сухомлинський зазначав, що розумове виховання передбачає «набування знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури інтелектуальної праці, виховання інтересу й потреби в розумовому

збагаченні протягом усього життя, в застосуванні знань на практиці» [4:91]. На думку вченого, суть розумового виховання полягає у тому, що здобуваючи знання, людина разом з тим стає розумнішою. Однак обсяг засвоєних нею знань сам по собі не є показником розумової вихованості. Завдання педагога полягає у тому, щоб розумова праця, необхідна для засвоєння певного кола знань, була засобом розвитку розумових сил і здібностей [4].

Успіх розумового виховання, за В. Сухомлинським, визначається такими факторами як турбота про гармонію здібностей, потенційних можливостей кожної особистості й становлення творчих сил її розуму, а в процесі навчання здійснюється головна мета виховання – розвиток інтелекту. Розумове виховання особистості у процесі навчання здійснюється тільки тоді, коли свідоме і міцне засвоєння знань педагог розглядає як засіб розвитку пізнавальних і творчих сил та думки дитини [4:92].

Створена В.Сухомлинським методика роботи з шестирічками була спрямована на збільшення частки розумової праці дітей, пробудження в дітях любові до неї, розвиток пізнавальної активності, допитливості, дослідництва, які лежать в основі розвитку пізнавальних здібностей. Видатний педагог підкреслював, що у дитині завжди треба бачити людину, а не сховище знань, які треба засвоювати. Головною потребою вихованця повинна бути думка, відкриття істини, а навчання повинно мислитися, переживатися як щастя, благо, що можливо лише за умови, коли вся педагогічна

робота спрямована на те, щоб передусім виховувати мислителя, щоб маленька дитина щоденно зазнавала радості зародження думки, осягнення істини, заглиблення в таємниці світу [10:335].

В.Сухомлинським глибоко проаналізовано характер дитячого сприймання і мислення як процесів, що забезпечують активну пізнавальну діяльність дитини, визначено особливості протікання мислительних процесів у старших дошкільників. За В. Сухомлинським, образне бачення світу і прагнення передати почуття краси словом – це душа і серце дитячого мислення. Дитяче мислення – художнє, образне, емоційно насичене. Щоб малюк став розумним, кмітливим, необхідно вже у ранньому дитинстві дати йому щастя художнього бачення світу, навчити його думати, пробудити його допитливість. Його спостереження за розумовою працею своїх вихованців дали змогу дійти висновку, що думка дитини стає особливо ясною, а запам'ятовування проходить найбільш інтенсивно саме у періоди великого емоційного підйому. Тому, з погляду вченого, емоційна насиченість процесу навчання, особливо сприймання навколишнього світу – це особлива вимога, що висувається законами розвитку дитячого мислення [6:46].

На думку В.Сухомлинського, педагогам необхідно враховувати, що мислення – це дискретна робота мозку: мозок вмить переключається від однієї думки до іншої і від швидкості переключення залежить здатність зберігати у свідомості сліди, які відображають світ, осмислювати об'єкт пізнання і, що винятково важливо, – підкреслював

учений, – це мислити про свої думки. Головною умовою поліпшення дискретності мозку він вважав необхідність відкривати дітям якомога більше незрозумілого. Цей «парадокс» розумового виховання – чим більше у малюка незрозумілого, чим глибше вражає, дивує його думка про незрозуміле, тим помітніше поліпшується дискретність мозку, тим розумнішою стає маленька людина – В.Сухомлинський вважав важливою умовою розвитку пізнавальних здібностей, відкриття талантів. Адже, з його погляду, коли дитина думає спостерігаючи і спостерігає думаючи – це винятково важлива умова вияву талановитості дитини [4:98].

В.Сухомлинський звертав увагу практиків на те, що запам'ятовування матеріалу має ґрунтуватися на розумінні. Необхідно вести дітей до запам'ятовування через осмислення, розуміння численних фактів, речей, явищ. Не можна допускати перевантаження пам'яті дітей тим, чого діти ще не осмислили. У досвідченого педагога осмислювання фактів є водночас поступовим запам'ятовуванням узагальнення, тобто дитина опановує абстрактні істини у процесі їх осмислення, що сприяє кращому розвитку розумових здібностей дітей, – підкреслював В.Сухомлинський [7:457]

У зв'язку з цим особливого значення набуває дослідницький підхід до навчання. Вчений вважав, що усвідомленню наукової істини мають передувати накопичення, аналіз, зіставлення і порівняння фактів. Його досвід доводить: у результаті образного викладання основ наук у дитини формується здібність, використовуючи

абстрактні поняття, постійно думкою повертатися до образу, на основі якого це поняття було сформоване. Це сприяє одухотворенню процесів мислення, підживлює енергію психіки і думки. Мозок дитини розвивається і змінюється в процесі створення багатогранних зв'язків: причинно-наслідкових, часових, просторових.

В.Сухомлинський підкреслював, що дослідницький підхід до предмета вивчення дає можливість педагогам так будувати навчальний процес, щоб знання не пасивно засвоювалися, а здобувалися активними зусиллями дітей. А від того, наскільки активно проявляються розумові зусилля дитини в процесі аналізу того чи іншого явища, залежить не тільки глибина знань, а й уміння користуватися ними на практиці. Крім того у дітей вироблюється дуже цінна якість розумової праці – здатність досліджувати, пізнавати, вивчати факти і явища не тільки безпосереднім спостереженням, а й опосередковано [5].

За В.Сухомлинським, природа дитячого мозку потребує, щоб розум дитини виховувався біля джерела думки – серед наочних образів, насамперед серед природи, щоб думка переключалася з наочного образу на «обробку» інформації про цей образ. Якщо ж ізолювати дітей від природи, якщо з перших днів навчання дитина сприймає тільки слово, то клітини дитячого мозку швидко втомлюються. На думку вченого, щоб дитина змогла осмислити кожний яскравий образ, чи то наочний, чи то словесний, необхідно багато часу і нервових сил. Тому однією з найважливіших якостей педагога є вміння дати

дитині можливість подумати, а серед природи – ще й послухати, подивитися, відчути, що сприяє розвитку пізнавальної активності.

В.Сухомлинський зазначав, що у своїй практичній діяльності він прагнув, щоб усі роки дитинства оточуючий світ, природа постійно живили свідомість дітей яскравими образами, картинами, сприйманнями й уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку споруду, архітектура якої підказана ще більш струнким витвором – природою. Дуже важливо, з погляду вченого, не перетворювати дитину на сховище знань, комору істин, правил і формул. Задля цього всі зусилля педагога необхідно спрямувати на те, щоб навчити дитину думати. Сама природа дитячої свідомості і пам'яті потребує, щоб перед малюком ні на хвилину не закривався яскравий оточуючий світ з його закономірностями [6].

Винятково великого значення В.Сухомлинський надавав безпосередньому спілкуванню з природою і вважав, що саме ній закладені у доступній для дитини формі прості і разом з тим дуже складні речі, предмети, факти, явища, залежності, закономірності, інформацію про які нічим не можна замінити, тому що вона відповідає саме світу дитячої природи, у цьому світі – першоджерело дитячих уявлень, понять, думок, узагальнень, суджень. Вчений образно визначав природу як джерело і водночас світ дитинства думки, називав її «колискою дитячої думки».

Видатний педагог підкреслював, що ця колиска думки – книга природи – має цікаву властивість: чим більше відкриттів зробила

маленька людина, чим глибше радість мислителя переживає вона, тим більше відкривається перед нею незрозумілого, тим більше діти ставлять запитань, а отже крапля думки про природу породжує могутню, повноводу річку думки. Потреба думати стає для дитини її суттю, натурою; колиска думки – мислення серед природи – виховує у дітей високу культуру інтелектуальних почуттів, – підкреслював В.Сухомлинський [8:534].

На думку вченого, роль природи у розумовому розвитку дітей цим не обмежується. Загострене, допитливе, зацікавлене бачення взаємозв'язків між явищами природи – могутній засіб, що відточує культуру дитячої мови; у пильному уважному погляді на явища природи зливаються в органічній єдності образ, емоція і слово. За В.Сухомлинським, таке злиття і називається активністю мислення [8:545].

За переконанням вченого, активність насамперед полягає у тому, що дитина стає діяльним, зацікавленим учасником процесу оволодіння знаннями; пізнання приносить завдяки цьому глибоке почуття радості, схвильованості, емоційної піднесеності, а інтелектуальні почуття – це родючий ґрунт, на який падають зерна знань, з яких виростає розум [4].

В.Сухомлинський підкреслював, що брак активної діяльності у процесі навчання виявляється насамперед у тому, що замість того, щоб працювало мислення, посилено працює пам'ять. Поступово, на його думку, це призводить до того, що старі знання, нагромаджуючись у пам'яті, стають по суті перешкодою

до оволодіння новими знаннями, а дитина не переживає тієї радості відкриття, яка повинна супроводжувати процес навчання. Таке навчання, безумовно, не може сприяти розвитку пізнавальної активності, розумових здібностей дитини. «Учити так, щоб знання добувалися за допомогою наявних уже знань, – у цьому полягає найвища майстерність дидакта», – підкреслював В.Сухомлинський [7:454].

Розвиток пізнавальної активності В. Сухомлинський тісно пов'язував з розвитком розумових здібностей, до яких відносив спостережливість, допитливість – прагнення пізнавати і знати, місткість – уміння зберігати у пам'яті знання, а також гнучкість, самостійність, критичність.

За В.Сухомлинським, розвитку допитливості, гнучкості, самостійності розуму сприяють такі прийоми впливу на внутрішні психічні процеси, при яких дитина у думці оглядає, досліджує широке коло фактів, явищ. Найбільш ефективний прийом – постановка проблемних запитань. «Створюючи проблемну ситуацію, педагог збуджує найважливішу рушійну силу розумової активності – перехід від досягнутого рівня знань і розумового розвитку до нової сходинки, на яку треба піднятися в процесі оволодіння новими знаннями», – стверджував учений [3:252].

В.Сухомлинський дбав про те, щоб діти були допитливими дослідниками і відкривачами світу, щоб істина поставала перед ними не як готовий висновок, поданий педагогом, а у вигляді яскравої картини навколишнього світу, пережитої з трепетним биттям серця.

Він стверджував, що коли відкриття схвильовує дитину, тоді істина стає особистим переконанням, яким людина дорожить усе життя. Інтелектуальні почуття, переживання радості пізнання, подив перед величчю природи є важливим джерелом пізнавальної активності.

В.Сухомлинський розглядав активну розумову діяльність як своєрідний місток, що з'єднує мову й думку, намагався так планувати її для своїх вихованців, щоб у ній яскраво відбивалися й осмислювалися відношення і взаємозв'язки між предметами та явищами дійсності. Разом з педагогами-однодумцями він розробив оригінальну систему занять серед природи, які називав уроками мислення. Ці подорожі до джерел думки і слова вражали глибиною проникнення та формування самостійності суджень дитини. Надаючи великого значення таким урокам, В.Сухомлинський водночас підкреслював, що вони не є універсальним або єдиним засобом виховання пізнавальних здібностей. Але враховуючи особливості сприйняття шестирічною дитиною навколишнього світу, пізнання самого себе, дуже важливо, щоб уже у цьому віці дитина свідомо дорожила тим, що вона мисляча особистість.

У «Школі під блакитним небом» уроки мислення виступали як одна з вихідних форм розвитку пізнавальної активності та розумових здібностей шестирічок. Під час їх проведення вступає у дію могутній емоційний стимул розумової праці – здивування, що породжує пізнавальний інтерес, бажання знати. В. Сухомлинський

переконає, що на цих уроках відбувається те, «чого ніколи не може дати ніяка книжка, ніякий клас: діти сприймають навколишній світ не тільки розумом, а й серцем». Це сприйняття стає ніби «іскрою, що запалює порох власної думки» [2:341].

Уроки мислення, за В.Сухомлинським, – це і живе безпосереднє сприймання образів, картин та явищ навколишнього світу, і логічний аналіз, набуття знань, розумові вправи, з'ясування причин і наслідків, тобто вони були спрямовані на розвиток основних психічних процесів, які забезпечували активну пізнавальну діяльність, – сприймання і мислення. На думку В.Сухомлинського, спостереження – один із головних прийомів навчання розумової діяльності на уроках мислення. Він зазначав, що спостереження та їх результати цінні не тільки тим, що діти дістають правильне уявлення про окремі явища, що у них поступово формується науково-матеріалістичні погляди. Цінність спостережень і у тому, що у дітей виробляється певний стиль розумової діяльності, спосіб мислення: зусилля їхньої думки спрямовуються на навколишню дійсність; у процесі мислення вони прагнуть звертатися до конкретних фактів, перевіряючи правильність істин практикою, досвідом.

Учений зазначав, що саме спостереження дають можливість розвивати у дітей логіку думки. Адже спостерігаючи за якимись явищами, подіями, діти бачать, що на їхніх очах речі змінюють свій вигляд, переходять із одного стану в інший, результат одного явища стає причиною іншого. Численні

взаємозв'язки зрозумілі, очевидні для дітей, але багато що ніби заховане від їхнього зору, потребує пильної уваги, вивчення.

В.Сухомлинський підкреслював таку закономірність: чим глибше зрозуміє дитина ці не очевидні, приховані взаємозв'язки, тим більший буде у неї інтерес до навколишнього світу, тим більше відобразатиме логіка її думки внутрішній взаємозв'язок між предметами і явищами навколишньої дійсності [5:63].

Коли дитина спостерігає й розмірковує, вона повинна самотійно робити відкриття, пізнавати себе як активну творчу силу, відчувати гордість від того, що вона все те бачила сама. І чим глибше вона пізнає насолоду відкриттів та мислення, тим більше відкривається перед нею незрозумілого і тим енергійнішим стає її бажання пізнати, дістати відповіді на свої запитання. «Крапля думки про природу породжує велику повноводну ріку думок. Потреба мислити стає сутністю дитини. Вона нічому не вірить просто так, а все намагається випробувати, перевірити на власному досвіді», - зазначав учений [9:543].

У роботі «Серце віддаю дітям» В. Сухомлинський докладно описує зміст і методику проведення уроків мислення. Вчений намагався так організувати пізнавальну діяльність дітей, щоб вона сприяла розвитку їх думки, пізнавальних здібностей, інтересів, навчала образного, виразного мовлення. Ним було створено 300 сторінок «Книги природи» - 300 спостережень дітей за предметами і явищами навколишнього світу, які давали можливість ознайомлювати дітей з предметами і явищами довкілля,

осмислювати їх, поступово від конкретного явища, предмета переходити до абстрактного узагальнення, вчитися самотійно робити відкриття.

В.Сухомлинський називав систему уроків мислення «школою думки», без якої неможливо уявити повноцінної, ефективної розумової праці дітей. Ця школа, з його погляду, є «фундаментом творчих розумових сил», який дає змогу розвивати розумові здібності – знання у русі, у застосуванні [1:430].

Досвід В.Сухомлинського переконливо доводить, що уроки мислення мають великі можливості для накопичення багатого чуттєвого досвіду дітей, розвитку їх образного, понятійного мислення, виразного мовлення, дають змогу виховати дитину як мислячу особистість, як трудівника думки, а отже активно сприяють розвитку пізнавальних здібностей кожної дитини.

Висновки. Докладне вивчення творів В. Сухомлинського дає нам підстави стверджувати, що вченим створено авторську систему розвитку пізнавальної активності і розумових здібностей дітей, основними складовими якої є: спрямованість навчання на розумовий розвиток дітей; створення гармонії між знаннями і розвитком пізнавальних здібностей; врахування педагогом особливостей розвитку дитячого сприймання, мислення, пам'яті, уяви; розвиток інтелекту як основної розумової здібності; формування у дітей уміння вчитися як умови отримання знань і розвитку пізнавальної активності; розвиток розумових здібностей дітей серед природи – коліски думки; дослідницький

підхід до предмета вивчення; розвиток спостережливості, допитливості, гнучкості, самотійності, критичності розуму як основних якостей інтелекту; врахування індивідуальних особливостей дітей у процесі розвитку їх пізнавальної активності тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сухомлинський В.О.* Вчити вчитися. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 426-436.
2. *Сухомлинський В.О.* На трьох китах. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 339-343.
3. *Сухомлинський В.О.* Павлівська середня школа. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.4. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 7-390.
4. *Сухомлинський В.О.* Проблема виховання всебічно розвиненої особистості. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.1. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 55-206.
5. *Сухомлинський В.О.* Розумова праця і зв'язок школи з життям. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 53-69.
6. *Сухомлинський В.О.* Серце віддаю дітям. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.3. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 9-279.
7. *Сухомлинський В.О.* Сто порад учителеві. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 419-654.
8. *Сухомлинський В.О.* Формування комуністичних переконань молодого покоління. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 13-146.
9. *Сухомлинський В.О.* Школа і природа. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.5. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 536-551.
10. *Сухомлинський В.О.* Як виховати справжню людину. Вибр. твори. В 5-ти т. – Т.2. – К.: Рад. шк., 1976. – С. 149-416

Подано до редакції 11.06.08

РЕЗЮМЕ

В статье освещается вклад В.Сухомлинского в разработку проблемы познавательной активности старших дошкольников, выделяются основные компоненты авторской системы развития познавательных способностей детей, раскрываются особенности развития познавательной активности шестилеток в условиях «Школы под голубым небом».

SUMMARY

The article demonstrates V. Suhomlynsky's contribution into development of the problem of cognitive activity of senior preschoolers; ascertains the main components of the author's system of developing children's cognitive abilities; reveals peculiarities of development of cognitive activities of six-year-old children in terms of 'School under blue sky'.